

РОЗДІЛ 2. МОВОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2: 81'373.7

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ В РОМАНІ В. ЗАХАРЧЕНКА “ПРИБУТНІ ЛЮДИ”

Бойко Л. П., к. філол. н., доцент

Запорізький національний університет

У статті досліджується функціонування загальнономовних і трансформованих фразеологічних одиниць у романі В. Захарченка “Прибутні люди”. Зосереджено увагу на способах трансформації стійких сполук, а також на стилістичній ролі фразеологічних одиниць у романі.

Ключові слова: фразеологічні одиниці, трансформація фразеологічних одиниць, поширення структури фразеологізму, контамінація, стилістична функція.

Boyko L. P. PHRASEOLOGISMS IN THE NOVEL “ARRIVED PEOPLE” BY V. ZAKHARCHENKO / Zaporizhzhya National University, Ukraine.

В статті досліджується функціонування традиційних і трансформованих фразеологічних одиниць в романі В. Захарченка “Прибутні люди”. Зосереджено увагу на способах трансформації устійливих сочетань, а також на стилістичній ролі фразеологічних одиниць в романі.

Ключевые слова: фразеологические единицы, трансформация фразеологических единиц, расширение структуры фразеологизма, контаминация, стилистическая функция.

Boyko L. P. PHRASEOLOGISMS IN THE NOVEL “ARRIVED PEOPLE” BY V. ZAKHARCHENKO / Zaporizhzhya National University, Ukraine.

In the article authors examine the functioning of the common and transformed phraseological units in the novel “Arrived People” by V. Zakharchenko. The emphasis is on the ways of transforming stable compounds, as well as on the stylistic role of idioms. In the article authors examine the functioning of the common and transformed phraseological units in the novel “Arrived in the novel.”

Key words: phraseological units, transformation phraseological units, distribution of idiom structure, contamination, stylistic function.

Вивчення фразеологічної системи української мови крізь призму художніх творів дозволяє з'ясувати активні процеси у фразеології і динаміку форм усталених висловів у різних функціональних умовах, простежити стилістичний потенціал оказіональних трансформацій фразеологічних одиниць.

Фразеологічні одиниці як складник мови художніх творів розглядалися в працях Л. Авксент'єва, М. Алексєєнка, М. Алефіренка, М. Богдана, Б. Боднар, С. Ганжі, І. Гнатюк, С. Дідик, В. Калашника, М. Коломійця, Ю. Кохана, Н. Майбороди, В. Папіш, А. Супрун, В. Ужченка, Л. Щербачук та ін. Науковці приділили увагу дослідженню фразеологічного багатства художніх творів класиків української літератури, зокрема Т. Шевченка, В. Стефаніка, М. Коцюбинського, М. Рильського, М. Стельмаха, О. Гончара, П. Загребельного та ін.

Значна частина фразеологізмів відображає соціокультурну своєрідність, спричинену умовами життя і особливостями розвитку певного народу. Як зазначає В. Телія, “система образів, закріплених у фразеологічному складі мови, слугує деякою “нішею” для кумуляції світогляду і так або інакше пов'язана з матеріальною, соціальною або духовною культурою певної мовної спільноти, а отже, може бути свідченням її національного досвіду і традицій” [1, с. 289].

Такою національно-культурною конотацією позначені фразеологічні одиниці, що функціонують у романі В. Захарченка “Прибутні люди”, який у 1995 р. було відзначено Державною премією України імені Т. Шевченка, проте й досі мова роману не була предметом наукових досліджень.

Причини того, чому творчість В. Захарченка є найменш вивченою серед усіх представників когорти шістдесятників в українському літературознавстві, а відтак і мовознавстві, окреслила дослідниця К. Кривошишина. На її думку, “неувага критики до нього, по-перше, пов'язана з ідеологічними міркуваннями – 1973 р. письменник був репресований і отримав п'ять років таборів за “буржуазний націоналізм”; по-друге, після звільнення, протягом тринадцяти років він був відсторонений від літературного процесу” [2, с. 70].

Роман “Прибутні люди” написаний на документальній основі. У ньому вперше в українській літературі ґрунтовно, масштабно і відкрито показано трагедію українського народу – голод 1947 р. Уся система художніх засобів, у тому числі й фразеологізмів, спрямована на розкриття ідейно-художнього задуму письменника.

Мета цієї статті – проаналізувати загальнономвні та трансформовані фразеологічні одиниці, зафіксовані в романі В. Захарченка “Прибутні люди”.

Основу фразеологічного багатства роману складають загальнономвні народні фразеологічні одиниці.

Без зміни значення і структури традиційні вислови вживаються як в авторській мові, так і в мові персонажів: Слабенький на втори – невитриманий, неврівноважений [4, с. 823]; *Слабенький на втори виявляється, з тебе парубок* [3, с. 253]; просити каші, що означає “подертий і потребує лагодження” [4, с. 711]; *Лівий шкарбан, що давно просить каші і йому живосилом скручено дротиною тисок, розбубнявів од води, і з нього колючо стовбурчилась солом’яна устілка* [3, с. 25], зачепити за живе – дошкульно образити [4, с. 322]; *Її насмішка зачепила Василька за живе* [3, с. 26], аж за вухами лящить – жадібно, з великим апетитом [4, с. 457]; *Меланя й Галя присіли до миски, і аж за вухами заляцало* [3, с. 28], сушити голову – напружено думати, роздумувати над чимось, шукаючи розв’язання якихось проблем [4, с. 871]; *Уже постелили з матір’ю стелю, тепер сушили голову, де б розжитися на дерево для крокв та лат* [3, с. 30], гнути кирпу – гордовито триматися, ставати чванливим, гонористим, зазнаватися [4, с. 175]; *Дехто з відмінників та вчителевих підлиз також гнув кирпу перед цими ворогами народу* [3, с. 33] та ін.

Поряд із традиційними фразеологічними зворотами вживаються й усталені порівняльні конструкції: *крутиш, як циган сонцем* [3, с. 244]; *наробишся, як чорний воляка* [3, с. 60]; *І живуть гниди, як вареники в маслі* [3, с. 59]; *Слова було з нього не викрутиш, мовчав, як могила* [3, с. 41]; *Збирали люди врожай, наче власні сльози* [3, с. 83]; *Вони пожадливо, мов галченята, накиннулися на хліб* [3, с. 90]; *Розтануло, як свічечка...* [3, с. 92]; *Село, мов потривожений мурашник* [3, с. 169]; *Ми вже самі голодні, як церковні миші* [3, с. 206].

У багатому арсеналі фразеологічних одиниць, використаних В. Захарченком у романі, поряд із фразеологізмами з незмінною структурою та семантикою функціонують і трансформовані автором вислови.

Письменник використовує спосіб заміни компонента (компонентів) фразеологічної одиниці: *А ти чого там вуха настопирчив* [3, с. 55] замість *вуха насторожилися* – хто-небудь почав прислухатися, став зосередженим, напружено-уважним [4, с. 162]; *Василько уявив собі обох цих звірюк, і йому так і сипонуло морозом поза коміром* [3, с. 57] замість традиційного *мороз поза шкурою пішов* – комусь стає дуже неприємно, моторошно, страшно і т. д. [4, с. 507].

Найчастіше трапляється такий спосіб трансформації фразеологізмів, як розширення структури фразеологічної одиниці за рахунок уведення додаткових елементів. Суть такого розширення полягає в тому, що в межі структури стійкого звороту вводиться слово чи словосполучення вільного вжитку, які надають фразеологізмові конкретності, наближаючи його до тієї ситуації, в якій він використаний. Наприклад: *Мати ковтала непроліті сльози, ...думала про їхнього нещасного батька...* [3, с. 39] (пор.: *ковтати сльози*); *Після похорону стала мати перед образами, рвала на собі коси, кричала нестямним криком* [3, с. 92] (пор.: *криком кричати*); *Вона страшними стухлими очима обводила всіх і заходилася ще більшим плачем* [3, с. 68] (пор.: *заходитися плачем*); *Хлопці конспектували слідом за викладачкою, і голови їм пухли від цілого рою незрозумілих слів* [3, с. 271] (пор.: *голова пухне*) або *Ми знаємо, де ваш хазяїн. Будете гратися з державою в ката і мишки, і вас відпровадимо слідом* [3, с. 67] (пор. *гратися в ката і мишку*) тощо.

Традиційну структуру загальновідомого вислову *тягти лямку* “виконувати важку, неприємну роботу” [4, с. 907] В. Захарченко розширює прикметником *бездомних*, таким чином змінюючи не тільки його будову, але й семантику: *Хлопці zostалися тягти далі лямку бездомних* [3, с. 175].

Значного стилістичного ефекту досягає автор, використовуючи комбіновані способи трансформації фразеологічних одиниць: розширення структури фразеологізму + заміна традиційного складника фразеологізму синонімом: *Та вони вмють молоденькі крильця обтяти, і сиди тоді рабом у колгоспі* [3, с. 261]. Фразеологічним словником фіксується усталений вираз *підрізати крила* “позбавити кого-небудь можливості здійснювати щось; підірвати міць, знесилити когось або обмежити поле його діяльності” [4, с. 639], натомість письменник уживає дієслово *обтяти* та ще й у поєднанні з демінутивною формою іменника з відповідним означенням, щоб підкреслити безвихідну ситуацію, в яку потрапив головний герой.

Інколи спостерігаємо такий спосіб трансформації, як контамінація, внаслідок якої постає оказіональний фразеологізм, який є результатом своєрідного поєднання кількох фразеологічних одиниць у мікроконтексті: *Я не маю права тобі видавати цю форму № 1, бо ти птах у нас на перелітних правах*

[3, с. 262]. Контамінований вираз **птах на перелітних правах** утворився на основі двох, зафіксованих фразеологічними словниками, фразеологічних одиниць **перелітний птах** із значенням “людина, яка не затримується довго на одному місці” [4, с. 716] і **на пташиних правах [бути, жити]** “без законних підстав, права, надійного становища, забезпечення” [5, с. 96]. У реченні “*Нікому простий народ не потрібен. Ні генералам, ні маршалам, ніякому барбосові. По людських трупах ішли до перемоги*” вживається фразеологізм **по людських трупах ішли до перемоги** [3, с. 89], який становить поєднання виразів **іти по трупах, іти до перемоги**.

Найбільш художньо виразними є ті контексти, у яких образність сталої сполуки набуває авторського розгортання, як-от: *Тут і малому все ясно. Боже Письмо слів на вітер не кида* [3, с. 58] (пор. **кидати слова на вітер** – даремно, марно говорити що-небудь [4, с. 371]). Новоутворений вираз має інше значення, протилежне тому, що зафіксоване словником. *У дорозі треба держати язик на короткому налигачі* [3, с. 110] (пор. **держати язик за зубами (на зашморзі, на прив'язі, на припоні)** – бути обачним, стриманим у розмовах, висловлюваннях; не розголошувати чого-небудь; мовчати [4, с. 230]; **наробиться, як чорний воляка, а запишуть тобі нуль цілих ще й триста сотих болячок на твою голову** [3, с. 60]).

Письменник використовує й такий спосіб трансформації, коли руйнується традиційна лексична сполучуваність фразеологізму і відповідно втрачається його загальновідома семантика: *...їй-бо не добереш, де Рим, де Крим, а де Химині кози* [3, с. 59] (пор.: **пройти Крим і Рим [і мідні труби]**) [4, с. 706] або *... із нього глузуватимуть кілька днів: “Святий-божій в овечій кожсі”* [3, с. 37] (пор.: **вовк в овечій шкурі**) [4, с. 139].

В. Захарченко з певною стилістичною метою створює яскраві індивідуально-авторські фразеологізми: *...без смерті гріха не настане воскресіння Бога в твоїй душі* [3, с. 36]; *сумирний чоловік, сметана йому на голові встоїться* [3, с. 41]; *...ночі на одне ку-ку-рі-ку зосталось* [3, с. 53]; *...увійшов за одним рипом з Євою* [3, с. 152]; *А наші батьки лихим словом рот не поганили* [3, с. 87]; *Втулив Бог душу, як у пень!* [3, с. 120]; *Скажу вам, чоловіче добрий, вони нам усе життя кучеряві дулі крутять, а ми терпимо* [3, с. 84]; *плигнув дідькові лисому прямо на роги* [3, с. 212] та ін.

Фразеологізми в романі виступають засобами характеристики персонажів. Зокрема, бездарних сільських керівників, які нічого не вміють робити, а тільки п'ють та гуляють, прості селяни змальовують, використовуючи такі фраземи та фразеологічні порівняння, як-от: *Дурний, хоч налигуй, три зими посидів у першій групі й ні бе, ні ме. Зате в самогонці розбирається, як академік у високих науках. Уже із самісінького ранку ходять, мов соловейки* [3, с. 59]. Про вокзальних злодіїв люди говорять: *“Такі на ходу підметки рвуть”* [3, с. 109].

За допомогою фразеологізмів передаються риси характеру людей: наприклад, про одного із заарештованих мовлять, що він *“Такий уже ж сумирний чоловік, сметана йому на голові встоїться. Слова було з нього не викрутиш, мовчав, як могила”* [3, с. 41]; про балакучого і неспокійного Василя Джумана кажуть: *“Запальний, мов порох, на язик гострий”* [3, с. 175]; сором'язливість Василька характеризує фразеологізм **пекти раків**: *Василько ходив по дворах і просив. Старався завертати в ті двори, де не було школярів, щоб не пекти раків перед своїми ровесниками* [3, с. 91]; відтворюється внутрішній стан, відчуття і переживання героїв: *...душа його терпла, коли він думав про понеділок, про стінгазету, і про те, як учитель пробиратиме його на лінійці... і як із нього глузуватимуть кілька днів: “Святий-божій в овечій кожсі”* [3, с. 37]. *У мене душа не на місці* [3, с. 108]; *Оляна тільки гляне, як вони з торбами ходять по дворах, так і затерпне їй душа* [3, с. 65]; *...і серце його кралялося від суму за домівкою* [3, с. 136]; *Василькові заболіла душа од цих слів* [3, с. 151]; *Мені й душа зів'яла, а виду не подаю, козираюсь* [3, с. 104]; *Мати подивилась на нього таким підбитим, зраненим поглядом* [3, с. 173]; *Мов сліпі, йшли вони до села грузькою стежкою та все рвали очі назад...* [3, с. 98]; *...Упало серце, запеклось* [3, с. 259].

В. Захарченко використовує загальномовні фразеологізми, насичуючи ними мовлення персонажів, що є характерною ознакою українського народу (своєрідним мовним кодом). Найчастіше вони вживаються для відтворення подій трагічної дійсності: *І щербатої копійки нема за душею* [3, с. 65]; *Ходила мати до дядька Тараса, а в нього самого троє дітей, самі тонко їдять* [3, с. 94]; *Життя наше собаче. Ой, собаче...* [3, с. 145]; *Україна пухне з голоду, під нашими брамами співає Лазаря* [3, с. 165] та ставлення до неї героїв: *Василько хотів сказати цьому пикатому голові сільради, що він безсовісно бреше в живі очі, бо в колгоспі ж нічого не дали...* [3, с. 61]; *обживешся, то й у неклі байдуже* [3, с. 60]; *І такий жаль душив Василька за дідом, за домівкою, що хотілося крикнути на все горло й побігти до човна, вхопити весла й гребти щодуху в Голосівку* [3, с. 72]; а також передають ставлення одних персонажів до інших: *Собаці собача й смерть* [3, с. 104]; *Не дрейф! Держи хвіст бубликом* [3, с. 46]; *Ну, Сергію, не все коту й Масниця. Настав і тобі піст* [3, с. 236].

Найчисленнішу групу в романі складають фразеологічні одиниці зі значенням “**мовчати**” і це не випадково, оскільки саме вони якнайточніше передають моральний стан людей, які в той період

боялися промовити зайве слово, аби не нашкодити собі і своїм близьким: *У дорозі треба держати язик на короткому налігачі* [3, с. 110]; *Мало тобі лиха, так ти й ще язиком вітер ганяси? Аби не було ще тяжче, то хай заціпить рота й ні пари з вуст!* [3, с. 137]; *Мати мені приказувала, щоб не розпускав язика* [3, с. 138]; *Ти ж, дитино, ні пари з вуст...* [3, с. 119]; – *Прикуси язика*, – сказала мати. – *Самі ж розказували на станції... Бо дурна, то й розпустила теревені. А ти мовчи* [3, с. 79]; *Твоє діло й далі набрати води в рот і тільки розплачуватися... Коли ж тебе про щось ститають, відповідай коротко і знову кам'яній* [3, с. 264].

Відтворюючи трагічні картини життя простих людей, письменник не оминув і прислів'я та приказки, які він вкладає в уста героїв, увиразнюючи їхні характери, владчу, підкреслюючи їхнє ставлення до тих подій, свідками яких вони були, і людей, які робили інших нещасними: *Собаці собака й смерть*, – сказав дядько [3, с. 104]; *Уже як рішились, то треба робити це діло прямо з копита. А лежатимеш на печі, не їстимеш калачі* [3, с. 97]. Дід, старійшина роду Петрівни, надивившись, що відбувалося в селі і за його межами, зробив висновок: *... дуже мудрі по тюрмах сидять, сильні в землі лежать, а дурні собі гречку та гречаники їдять; А слово не горобей, вилетіло – не піймаси. – Горобей – не горобей, а ті, кому треба, дочулись і піймали* – сказала баба [3, с. 41]. Іван, один із дітей родини Петрівних, боячись насмішок учителя та однолітків, відмовляється іти у Великодню ніч до церкви на всеношну, тоді дід його повчає, вживаючи народну приказку: *“А ти, Ванько, не посміху лихих людей бійся, а гріха, з посміху, казав той, люди бувають, а з грішників...”* [3, с. 35]. Хабарництво, що панувало у владних кабінетах, вдало характеризується приказкою, яку використовує дядько Василя, повчаючи хлопця, як можна отримати паспорт: *Зараз такий безбожний час настав, Василю. Не підмажеш – не поїдеш...* [3, с. 262].

Яскравий трагічний ефект створюється використанням в одному контексті загальномовних фразеологічних одиниць та індивідуально-авторських, що мають антонімічне значення. Наприклад: *Виростуть наші діти, у них уже змалку шиї притруться до ярма та до того ще продажені писакі насочиняють солоденьких казок, і піде все по-старому: оті з диявольським образом за пазухою чи на правіці... й далі купатимуться в розкошах, а наші діти аж харчатимуть у ярмі. Як той казав: обживешся, то й у неклі байдуже* [3, с. 60].

Окремі фразеологізми, які автор вводить у мову своїх героїв, мають лайливий характер, вносять розмовно-просторічний колорит і відбивають діалектні особливості мови. Це, зокрема, вирази *холера ясна* і *курва твоя мама* [3, с. 175].

Творче використання В. Захарченком фразеологічного багатства української мови, трансформування стійких сполук та авторське фразеотворення свідчить про високу мовну майстерність письменника. Фразеологізми в романі художньо вмотивовані, їх добір зумовлений особливостями світосприйняття письменника, прагненням детально відтворити події того часу, всебічно показати народне життя. Фраземи виступають яскравим засобом мовної характеристики персонажів, розкриття їх душевного стану, рис характеру, ставлення один до одного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фразеология в контексте культуры / отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 176 с.
2. Кривопишина К. Літературно-критична рецепція творчості В. Захарченка / К. Кривопишина // Вісник Черкаського університету. Серія : Філологічні науки. – 2012. – № 5 (218). – С. 70-77.
3. Захарченко В. Прибутні люди : романи, повість / В. І. Захарченко. – К. : Грамота, 2007. – 656 с.
4. Фразеологічний словник української мови / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 1999. – 984 с.
5. Олійник І., Сидоренко М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / І. Олійник, М. Сидоренко. – К. : Радянська школа, 1991. – 400 с.